

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.
Coll. No. 621

Title Laghusabdendy-
Sehara

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 621 Subject : Grammar

Title : Laghuśabdendusēkhara

Author : Nāgeji Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11.8" by 4.6" Extent : 47 to 64

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Begins abruptly

तामिहं क्लयोरपि प्रहृष्टैः सततं जातिपक्षे स्पष्टमेव व्यतिरिक्तं हे पिता ह श्रव्यं कौचरितार्थं स्पष्टं ह्यक्तिविषयतपो य एव एवनेति तौ ध्ये
स्पष्टं चेदमिह को यत्ताच्छात्रं केपते । परिते स्थानेन सततं सत्ते सप्रसन्नं योऽस्य भाव्यं कृतं तदुपि नित्यं नैतदुक्तं ह्यक्तिं संभवेन न तस्मादनु
स्तरस्येति सूत्रात्सर्वगो ग्रहणं ग्रहणमप्युक्तं मरः सर्वगो दुनासिको भवतीत्यर्थी ब्रह्मवत्तदुक्तं भाव्येरेकेन नासिकया सर्वगो न
योः प्रतिषेधो वक्तव्यो न च त्रयोरेको यो रागो स सर्वगो न संतीति चिन्मयमिति स्वार्थिकस्य कृतवचने इति मयदतत्र तदिति
वाक्यभेदेन केचित्प्राचुर्यरूपप्रकृतवचनाभावे विमर्शयमत एव चिन्मयं तु त्वेति समानाधिकरण्यं । चिन्मात्रमिति कुचिको
यथाऽऽत्र वः प्रत्ययस्यात्रोपपत्त्या वा तन्मयं स कादिष्टे वा धैमानं यदेनात्र समासस्य वक्ष्यमाणत्वात् तन्निपातनासति
पवादिगणककुटुम्बाजिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पठ्यत इति मनेनेरे-उदःस्थानं स्मादित्युत्तरस्य विपरिभाषा न मयमर्थमाह-
उदःपरयो रिति अत्राद्यो घस्येति समनियतत्वेना न्यराप्ताग्रहणे वा धैकाभावेन एवासंविचार्योत्तमोपि न न्यनेति तौ ध्ये
स्यासिद्धत्वादिति-त्रिपाद्यापुरत्वादिति भावः हलौगमामिति सूत्रोक्तं भाव्यं समता द्याध्यायी पाठे च स्यासिद्धत्वाभावे बंधत्वं न
वक्तव्यं तदेवोक्तं स्फुटं हेतुमि उपसंख्यानं अतो हेतुमिति भाव्यं संगच्छते-मूलं तु याचामनु रोधेनेति परनिचेदं सूत्रं च यं क्लो

ल० श०
६१

कलात्पनेन स स्या लोपे ३ स्थानस्य सिद्धे एति वाच्यो कलादौ प्रत्ययेनेन लोप इत्यर्थे स्थानेन ज्ञापनात् उरस्यादित्यत्र निरर्हं
मानपरिभाषयानिर्देश्यमानादेरेव स्यादित्वा न्न तेषः कय इति पंचमीत्याह कयः परस्येति पदेत्येतत्तु वर्जते घोषवत इति
समनियतत्वेपि विनिगमना विरहास्वरूपप्रतिपादनाय च त्रितयग्रहणं कय इति पदो नादित्यपि बोध्यं न विरप समित्यादौ
ह्रस्वं न जकारेकते इति वृत्तमिति शेषः पूर्वोक्तभाष्यसंमता व्याप्योपावे च त्वस्य कत्वं प्रपसिद्धत्वात् लोप इत्येव सिद्धं तं म
त्यनेन वि शेषात् इत्याह मां स्येति हलि सर्वे वा मित्यतो हलीत्यनुवर्तते हलि किं राम माशय नञ्चा चेन्न मोनु कृष्यते अपरांतस्य किं
राज न्याहि पशातीति यशस् शो ह्यसः शो नपुंसकस्येति वृत्तमिति निर्दिष्टः आर्कस्य ते इति क्रमेत् ह्रस्वा इह मन इति तत् स्पः अ
नुस्वारस्यः पोरिति लुप्रवक्ष्यं के एष व्यं अत एवोदः ल्योत्या लोसवर्णा ग्रहणा नुवर्तिर्येनुना सिके इत्यत्र तदप्यवर्गं असिद्धः प
पोतिस्य धायेदेश न मित्या हो तु न दोषः शकारसवर्णा प्रसिद्धः प्रयत्नमेव नारु लोः सावर्णा भावतत्त्व विप्रतुस्वाराभावा
त् मोराति नेति सिद्धे इत्युक्तिर्हेन पर इत्येन दिषये प्रणम ह्यलयात्प्रादौ मोनो धातो रिति न त्वेवा धनाधीनि धे धस्व न त्पुची
दनुस्वारस्ये वस्यात् धनिते चरमेतदो नमाम सिति सूत्रयोर्भाष्ये हेतु परे म परे इति बहुव्रीहिः मोनुस्वार इत्यत्रो म इत्यनुवर्तते

रात०
४६

यथा संख्या सम्पूज्या तं संख्या क्रमवैशिष्ट्ये तज्ज्ञानं पक्षे ल्यैः धाप्यते स्थानमित्यत्र ख्याशब्दस्य ज्ञानार्थनपार छत्वात् तमनति क्रम्य
यथा संख्ये च बुद्धेशः पश्चाद्भववाच्यार्थवोधकालिकः संबंधः साम्यं संख्ये पो गोप्यत्वा व्याख्यानाद्य एव वसम संख्यानां संवधो येन क्रमेण
पदज्ञानं पदादृष्टस्थितिर्वीते नैव क्रमेण वा माथ्ये बोधावयवः संबंधं संख्यामित्यर्थः फलितपाह समसंबंधीति पद्यपि स्थानाख्या
लौकिक प्रमाणात्वे सिद्धे तथापि एस्मै परानामेवोपवाया वे इत्यादौ शब्दः सूत्रांतरस्य क्रममादामसंबंधवोधार्थमाद्यं तौ व
कितावित्यादौ समासनिर्देशी साहित्ये द्वे द्विधानाद प्राप्ता क्रमान्वयवोधवार्थवैदं वंचत च पचासंख्ये भाचप्यो धकवा नक
त्यनैतत्प्रामाण्यतत्वे बोध इति बोधो अत्र स्वरितेनेत्यप्युक्तं इति ख्यादित्यादौ नातिप्रसंगः तत्र प्रतिपत्तिकालिकमेव
संख्यासाम्यमेतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति ज्ञमः तातमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट एते मतलानि रत्नासिका एव विधीयमानत्वे
न सवर्णा ग्राहकत्वात् ज्ञानिग्रहणप्राप्तये वगुणा भेदकत्वे प्राप्तापि अप्रत्यय इत्यनेन निषेधाच्च एवं मपः अश्रुत्वा
पि अत एव मतोर्म स्प नात नासिको वकारः अन्यथा तद्वाना सामित्यादौ नित्यानुनयं सकाप न्यात निर्देशासंगत्यापत्ति
हेत्याहुः च यो हितोपा इति नारि न्या कोश इत्यत्र भाष्ये इत्येतस्मा मर्थ्यादेतत्कृतदितापस्या न च त्वं ऊर्ध्वोद पं प्रथमं स्य र्नि के इ

ल० प्र० ४
४

तत्र यमागमो न वयं वयं वा वयं वयं मानमा वाजस्तरीति विसर्गो लिप्रम्या यवसानस्य न सं वयो व्याख्यानात् सो वक्तव्य इति स
मः सुतीत्यादिस्त्रेत्रये स इत्युपसंख्यापसमः सुतीत्यत्र सकारं प्रक्षिप्य वेत्तेः सकार एव विधेय इत्यर्थः एवं चोच्चादिरन्वा इत्याभा
वेन विसर्गाभावेन त्रिद्विधो नाम प्राप्तिरेवेति भावः स च चैरे भावे विसर्गस्यानेत सत्त्वविधाने तस्यैव स्फुटत बोधे स्यादिति यत्र पे धा
रं जने कुर्यात्तमोरु करौ सति तोये प्रकृतिभावे वा नोपधारं जने मते उपधारं जने मनुना सिका तु स्वारामु रूपे न मो न कार
मकारोः प्रकृतिभावे रसरो न्या सो जितत्वा प्रणिशा ख्यात्वा त्वात्वा मात्रो वषय मिति भावः अत एव भाष्ये स मा विषु सत्त्ववक्त
व्यामित्युक्तं रुच्यप के घातु नासका घापति दीधत्वे न नो कान्तु लोपप के एव द्वित्वेन सिसकारस्य सिद्धत्वात्समः सुतीतिव्य
र्थेति तत्र आह त्रिसकारक मयीति स्को रिति लोपक नास्या सिद्धत्वात्सम न द्वित्वेन त्रिसकारस्य सिद्धिरिति तु न युक्तं लक्ष
लक्षणा स्योतिन्यापातः एतेन समः सुतीत्यत्र यतिपाठे नैव य सनुस्वारे सा सहेनुना सि कात्पर इति व्य र्थमित्य पाक्षे ननु व्यंजना
त्परस्यै क स्याते कस्य वै चारो विषयो भावो ज आ हतुनापि क वतामिति तत्रो चारो विशेषा भाव कल्पने इदं वचने व्यर्थमेव रात०
स्यादिति भावः इपवर हस्त्रे भाष्यो क्ते श र्धप सख्याने फलमा हातुस्वारवती मिति अपि ना कस्य संयहः लक्षे लक्षणा स्य स ४ ए

न२

कस्वेव प्रहरेण हव्यनांतरे रोति पणो मय इत्यनेन सक सौ वसा स्य यनः प्रहृतौ हि सत्याप इति भावः पूर्वत्रा सिद्धत्वेन पूर्व द्वित्वस्य पूर्व प्रह
त्याजो द्वितीयस्य साधुत्वे वे धितेन दनंतरं परिधिव प्रहत्यायोर्मध्ये पुनरन्य सा धुत्वे को ध्यत इति त्रितस्य निर्वोही वा ध्याः अनविचेत
त्रय गोतय इत्यस्योप संख्या ता ह्वोर हा भ्यामित्यत्र सत्यपरत्वे बोध्यं पुनः स्व अपर इति वह ब्रौहः कूप्य पी रति कु घो रि स त्र
विधेय को रित्यर्थः इदं यध स्येति सूत्रैः प्रत्ययस्य त्यस्य प्रत्यय मित्र स्येत्तु यो रिति भावः अत्यु त्पत्तीति तत्प दे प्रकृति प्रत्यय विभागा
भाव इति भाव इति भावः सत्त्वात् इदं मनुनापि कप सै ननु स्वारप क्तु कु घो रित्यस्यै व प्राप्तिः अतस्वारव्यवधाने नोदुपध
त्वाभावात् पुं स्वर मिक्ष हर धो तो सपधा या इत्येः अत्यु प को रमिति भावः नरु वि अप्रणानि वि स र्ये प्रथमा नृ न्ये रति तिति
हितो यो जातु करणः सस्यात्ती त्रोल कुन लोप क्त सो त्रत्वा न एवं कानित्यत्रापि त्वा हि सर्ग इति शरी रे ह नि सूत्रात् नृ नृ उ क र्ध
श्वे नेति भावः येनेनेति येन ना प्राप्ते यो विधि रभ्यते सत स्य वा धे क इति न्यायेनैवार्थः येनेनेत्यादि र्थः क र्त्तृ का वस्य प्राप्ता क्रिये
न अय ए प्र क्तार्थ स र्धो बो धकत्वात् प्राप्ते इति भावे क्त स द प्राप्ति योप विषये चारिता ध्ये हि वा ध कत्वे वी जात र्त्त शय
वो इति सूत्रे भाष्ये प रं बो ध्ये त इत्यादिः शेष स्य वा ध कान व विषय भेदे क यथो ध कत्वे इदं तावदये प्र ध च्यः यति नो

ल० श०

५०

किमिह स्यात्तदभादिः शेषेनाप्रोप्रेतुमिन्नं भादिदंतदाधवं भविष्यतीति अत्रादेर्हितीयस्येति सूत्रे भाष्येऽपि सूत्रमेतत्प्र
मुशयेरिति न वास्य विसर्गस्य कपोदुवीयेकं चास्येव तौ स्यातां खरवसानयोरेति विहितं स्यात् एतयोरेव सिद्धत्वात् सत्वमेव स्या
दिति वाच्यं शरीरेऽति सूत्रे कु घोश्चित्रात्तवत्ये शरीरयोः कृषी ५ कः ५ यणोरपवादो विसर्गस्याविसर्ग इति वाक्यं भेदेन व्याख्या
नेनाहो वास्ये चैव भाष्ये वात्रिकेका न ग्रहा श मम कर्तुमिति हयदेमि एवं सम ग्रहा म पिप्य क्तु श क्यु म ग्रहात्वाव
श्य कमे वासु ना सिप ते इगाः परत्वेन वत्वा यत्रैः ए सिगा इति गगो क्तु सत्व वत्वा नो मेवोपा दिति भावः कः ५ यणोरपवा
द इति तद्विहितविसर्गस्यापीत्यापि बोध्यं कास्का भित्तो सा यां द्वित्वं संहितायां संहिता च स्यात्सि का धे मा न्ना काल व्यापये नो धारं
गो न तो धि को ध मा न्ना काले नो धार गो एत दधिकारोक्तो कर्प व्याहृतं ये इदं न दधिकार काल व्यापये नो धारं
साधुत्वेनापि बोध्यते इति वदो इति ते वा शास्त्रविषयतेनेति भावः धे च इत्यकार उच्चारणार्थे नो धि न्न मित्यत्र तु कुड् स्व
स्यपितात्पताह स्व स्यपितु गिति ववर्तते न सत्व नीति स्व रुदे उपय दे धातोः के स्व रु प्र धे नि गे न रुः एवं न त्रु वी धार यते इत्यु
शब्द इति प हं तत्वं बोध्यं स्य चैव मम र्धे य गो आऽ मा आऽ सा ह्वयो न्नाऽ च्यमेव दी धे स्या य मिति धे स्य माणा ज्ञापका

राम०

५०

ग्या ५

धारणा नाराही धादिति ध्वार्थे पंचमीति भाः ए ओऽ ह्त्रभाष्ये धनितमेतत् चेष्टि धते इति तु को हला दिः शेषस्तन्नाभ्या स सं
जा काले स्यानि दारणा लोहा संहिता नो हत्वा मेवे ते भ भवेत् अत एव तु त इत्यादि वस्तार्थं हीर्वा न्यतादि ति पदंत स्य हीर्वा न्यार्थ
योगविभागो न पोरे ओऽ ति सूत्रे भाष्ये स्य वः दी र्घी त स्य परस्य न्यर्थे न संहृतं ग्रहा परोत विधित्वमस्य न प ह विधित्वमिति बोधन
द्वारा समर्थ पति भाषा नुप स्थित्यर्थे तेना समर्थे य स्य प्र ह्त्र रिति समर्थ सूत्रे कै यत् ॥ ॥ इति हत्वं धिः ॥ ॥ विसर्जे नी य स्या
प्राख्यातमपि विसर्जे नी य य हा नु व ति प्र र्शना प स्या मिते श र्पे इति व ह्त्रा हिः वि शेष्ये वा व ध्य व धि मतो सा ज्ञात्या हि स ज्ञे नी पा हि
प्रः स्वरे व न्न स र्ग स्या व स र्गा व धौ फल माह न न्वन्यदि ति अन्य देव विव रणो ग इति त्रै रूपा मिति विकल्प इय सा म धा दि ति भावः
साप अ पदा धो भेति सूत्रे सो त्र त्वा दि क वचनं अनव्यप स्येति अत्रा व्यापी भावाति रिक्ता व्ययस्येव ग्रहा व्याख्या ना वने नो प प स्का
म्यतीत्याहो सत्व सिद्धा रिति स्य व म व यो भाव स्ये त्र भाष्यो गीः का म्यतीति वाः का म्यतीत्य स्या य य ल रुण मिरे इगाः वः इ ह्द्र प
व स्ये त्य स्या सिद्धत्वात् सूर्ये ष्या ण मत्या हो सत्व निवृत्त्यर्थं गी ष्या शं हो कल्प मित्या धर्थे च इ अत्रानव्यप स्येति प ह्ता विजि को म्य
इति च संवध्यते ते तो वैः कल्पे होः पश्य गीः का म्यतीत्याहो वत्त न अत ए वा त्र प्र करो स व त्र सत्व मेव वि धेय मिति उ त्र त्वा वि

ल० १०

५१

स्थानिकसुस्थानेनेषत्वमिति भाष्योक्तपक्षात्तं संप्रगच्छते विस्तरेणोपस्थानिके त्वुत्सापुंस्त्रय इत्यादौ न हेतुः तत्र हि स्थानिकः स
 अत्र विस्तरेणोपस्थानेन हतौ तदर्थं लाभः अन्यथाप्येत्यादि वात्राप्येव न संवध्यते तेन विस्तृतं दुष्कृतं दुष्कृतं मतात्पादोषत्वमिति
 भाष्योक्तं तत्पादो सकारभावादेव न हेतुः अयं सदा विवक्षितं संवध्यते तेन दुष्करोतीति वक्तव्यमिति परं न च यत् संप्रगच्छते उन्नतं सत्त्वं
 स्थानिकं चेन्न विस्तृतं मित्यादौ सत्त्वं सिद्धे प्रकरणमसिद्धं न पौरोषोऽतिपरं कृत्वा न संवक्ष्यापका संभवादित्युपसर्गं दस समासे पाठ्य
 त्रानरूपमिष्टमर्जनोपस्थे वषत्त्वमिति मलाक्रयं हेतुसकारकारयोः स्वरितत्वेपि यथायोगं संवधीमदं कृत्वा न्यत्रापि स
 रानमस्य इत उन्नतं यदा राशितन संवध्यते व्याख्यानात् साक्षात्प्रभित्वादिभिर्कुर्यादित्याह तत्त्वस्य सदा हेतुस्य सत्त्वमिति त्वाम
 वसेन साक्षात्त्वमिति न च ~~यथा~~ यथा वचनोपनिर्वाहो न च इदं दुष्कृतं अत्राप्यप्येति पर्युदौ सोला प्रवातगतं प्रपद्यते तत्सं
 वेष्टप्रतिनप्रपद्यते संवधि सत्त्वं तर्थात् एव कविभिः कृतमित्यादौ न संवध्यते स्य चेदेवं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरेण कादेश शास्त्रेति रका
 देशशास्त्रसंज्ञात्वेन स्थानिकत्वेन विस्तरेणोपस्थे कादेश शास्त्रमिति तत्त्वमिति बोध्यं स च चैव न त्रस्तं त्रस्तं यदा राशितन संवध्यते तत्सं
 इत्यन्यत्र विस्तरेण प्रत्ययमित्रसंवधिन इति नाथेऽप्रिकरेणोपादावपि प्रत्ययमित्रसंज्ञायां संवधित्वेन वत्त्वापत्तेः तदर्थक

राम०

५१

राशिकं गीः करोति उपधापरगां वधि उपधा महाराज करिष्यते इदं प्राप्नुयं विमर्जनीयं विधायाम् इति हयवरदुस्त्रभाष्योक्तेः ति
 रसो न्यत्रातिग्रहणं न च वक्तव्यं यमवेति स्कारं प्रपद्यते अत्र चोववति सा गतिव्याप्यमिति कृत्वा यदिति न विस्तरेण शे
 षां चतुःशब्दे संवधात् किं तद्विस्तरेणोपस्थानिकमिति भाष्योक्तं वक्तव्यमात्रमेवामिति इत्युक्तं सति स्त्रवत्समासोपासीत्यास्य इति स्त्रवत्सु
 चितमसु जेतोतस्य पदस्य न्यधात्वं चतुष्कपालराशिरूपधस्येति नित्यं सः चतुःशब्दोऽन्यत्र इति अत्राप्यप्येति पर्युदौ सोला
 अतएव वत्त्वापत्तिरिति भाष्योक्तं तदर्थं शास्त्रेणोपस्थानिकत्वं चतुष्कपालराशिरूपधस्येति नित्यं सः चतुःशब्दोऽन्यत्र इति अत्राप्यप्येति पर्युदौ सोला
 योक्तेः कथमत्र वत्त्वमिति वाच्यं विस्तरेणोपस्थानिकत्वं सति स्यात्वाभावेनोपधात्वा संवधाने तस्यातिनिमित्तमुपधात्वं यादमिति भाष्योक्तं तत्
 योक्ते अत्राप्यप्येति सत्त्वमात्रसंयुक्तानामित्यनेन विधिरेवास्त्वित्वा संयुक्तमेतत्प्रवत्त्वापत्तेः न संवध्यते न च
 कृत्वा यदिति वक्तव्यं विधायोपस्थानिकत्वं चतुष्कपालराशिरूपधस्येति नित्यं सः चतुःशब्दोऽन्यत्र इति अत्राप्यप्येति पर्युदौ सोला
 यथाप्राप्तिरिति विस्तरेणोपस्थानिकत्वं चतुष्कपालराशिरूपधस्येति नित्यं सः चतुःशब्दोऽन्यत्र इति अत्राप्यप्येति पर्युदौ सोला
 रणमसिद्धमिति परं सत्त्वमात्रसंयुक्तानामित्यनेन विधिरेवास्त्वित्वा संयुक्तमेतत्प्रवत्त्वापत्तेः न संवध्यते न च

ल० श०

५२

१२

स्यते किंच पर्यवेनेन प्रकारेण ह्यवहितपुकारो रवमिवाप्रसिद्धत्वं स्यान्न सं पूर्णमप्राप्या पां किंचा स्याधिकारुत्वात्प्रतिस्पर्ध
परस्य ताप्रतिपेभामसिद्धत्वेद्वीरमित्यन्यत्र वस्तरः इत्थं सौ अत्रेत्थं सौः प्रातिपदिकवचनकोशे दृष्टोते नपेचुः काष्ठः सत्युः पा
कैकै विभिदूतमित्यादौ न वृत्तं तित्यं समा स इति सूत्रेण हारो समा स विवयेतपोरेव संभवे नाथीधिका पन्थे वात्साह चयी
च इत्युसंजयदावेयविसर्गस्येत्थपः परस्येत्थपिका रात् नवप्रत्ययग्रहेण परिभाषया परमसर्पिं कुरेतीत्याह सन्तातापतिरव
पवस्ये स संतत्वेपि अत्र परं ते वेति निषेधेनापहत्वादितावाच्यं अतएव परस्येति निषेधेन कचिदुपात्तविशेष्यसन्त्येपि
शब्दरूपविशेष्यमाहायतदंगविधिज्ञापने न शीव रूपविशेष्यमाहाय प्रत्ययग्रहेण परिभाषया लक्ष्यं दंतार्थे कस्य परवि
शेष्यमाहाय स संतत्वे सत्येन न हो वात् अतएव वनोरेवेत्यादौ न हो वात् स्यास्य सर्पिं कुरेतीत्याह सौ सौ चेहन्ते नासा
मर्थानां शंभंतस्यैकाथीभावसामर्थ्यविषयत्वात् अथात्वमिहिते समानाधिकरणमसमर्थवदित्युक्तेः सर्पिः कालक राम०
मित्यादौ न वत्त्वं अथात्वमिहितमित्युक्तेः सर्पिं कुरेतीत्याह सौ सौ चेहन्ते नासा ५३
करणमसमर्थवत्त्वेति तदर्थः यदा तु सर्पिं रिकम व्युत्पन्नप्राप्तिपदिकपाणिनिरुणादिशब्दव्युत्पत्तिपद इति आयनेपा

नीतिसूत्रेभाषेस्य मुक्तेतत्र हिंशंस्वइत्यादिवादेशानापीक्योरासीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणि
नः सिद्धमित्युक्ते अयामां तात्वीप्येति सुविहितसूत्रे वाच्यं करणांतरशीत्येव सर्वनामस्थानमिति सत्ता वत् अतएव मा
व्यउगाहयोऽव्युत्पन्नानां त्येवोक्तं नन्वेकाथी अपि धातुवदव्युत्पन्नान्यपात्युक्ते दृष्टुं यथस्येति नन्वे वत्त्वे प्राप्तेन न वि
कल्प्यते प्रत्ययग्रहेण भाषावत्परिभाषात्पस्थितेः परमसर्पिं कुरेतीत्याह सन्तविकल्पः सिद्धः नित्यं समासे इति सूत्रमनुत्तर
महस्येति प्रतिषेधार्थं नित्यग्रहोत्तमकर्तव्यमिव समासेनिसुसन्तस्येदुपधस्येनेव सिद्धः सर्पिं कुरेतीत्याह सौ सौ चेहन्ते नासा
कचिद्व्युत्पन्नहेत्यर्थं काह इत्येव हारो हि तिस्ये भाष्यव्युत्पन्नैति व्याख्यानात् एकाथीभावसामर्थ्यमहोयमसर्पिः कुं उ
केत्यादौ समासे विकल्पापत्तिः अतएव परस्येति निषेधात् अत्र सत्त्वेने प्रवृत्तिविधिभावः नन्वेतैव सिद्धे कस्कादि
हि सुसर्पिं कुं डिका शहयाद्येव इत्यत आह कस्कादिश्चि तिसूत्रेन सामर्थ्यादत्र परस्येति निषेधमिति पास्तव्येही वि
स्तेपीति चानयसर्पिः कुं डिकातिरतीत्याह व्यपेक्षापामिति इत्थं सर्पिं कुं डिकायादप्यत्र प्रत्ययमित्रविषयस्येत्यर्थमिदं
दुपधस्येत्पुन्यावस्था नोपपत्त्यादौ कृतो मतेऽव्यपेक्षापामिति सिद्धेरिति भावः स तेन कस्कादिपाठस्याव्यपेक्षा

ल. प्र०

५४

सर्वत्रासिद्धमेव वाध्यते न त्विहं सन्नाता इत्यादि न के वा ममात्र सापेक्षत्वात् न तु ज्ञानं मोक्षमिति अत्रास्य कारसापेक्षत्वात् त्वेव त्विहं
 निस्य संभाषे। चकार तु वं धेति अकारे संज्ञा को फ स्यार्थ इति भावस्तत्र वरुहोत्या हो न हो सः भो म गो शः स्व पीत्य तो रो रि नि वं तने न तु रो रीत्य
 तो र इति प्रातरेत्यादौ प्रसंगात् अश इति वदनेन पूर्व शब्दस्वरुहमिति प्रत्याहेतत्वं स्यति न च वं पूर्व क पापतिर न च्या स चिदिति
 भो गो चो श हे कारो रकाराभ्या प्राप्ते वरु पात्मक सधिकाया भाव इत्यर्थः इदं प्राचा मचरो वं न व संज्ञातेः सूत्रेण तातामेवानुकरणा
 मसंघिर्था य स वेति वा ध्यंत स यमिति इदम वा वामरु सारेण भाषोतरे फ स्य विमर्गस्थानित्वेन ह त्विह त्वमप्यत्र पीत्यमिति धि
 रेव स्यात्पत्र हीत धर्मा अयत्वा च प्रहा हित्यत्र वरु धे लोपे च इत्वेनो व निवे श इति विरोधात् यथा सित्या हो हो सः ज न हिरोः सुपीति विम
 र्गः नियम शास्त्राणि च विधाय कान्ये व वाच्य इत्यर्थ का धे मारा य तु त निषेध कानीति तत्रापि रो र स्य विमर्ग इत्यर्थे च श्रुतं ग्रहणं व्यर्थ
 नित्य त्वेन त्वे वं हे रानेया हो संवु च्य व व ह लः स लोपे न ह नि स स स्या ल धर्मत्वे न स्या निवत्वा भावे पुहत्वा सिद्धि रिति चेन्न च्या नु
 मानिका देशस्य रामेत्यस्या निवहावे न सु वं न ल स्या त स्य युक्त कार्य स्या न भे न त सिद्धे प्रत्यय ल ह्ता नापि न प्रत्यय वृत्ति धर्म
 लाभः ल ह्ता नापि हो पा हो ने न प्रत्यय निमित्त क कार्य स्य त निमित्त क व्यवहार स्य वाजि देशात् वं हो ही नि दायित्या हो न न च्या हि

राम०
५४

लोपे अक्रीत्या स्या निविजापमान स्या सुपीति त्वनिषेधत्वाद्देशो घोरं शब्देति हेतु प्रवृत्तानो फ र्थ इति दिक ते घोरो रिति इदं चानपाता
 नास्यापि विभावमवदिति वार्तिकं प्रत्यावृत्त्या स्य र्थि कृतो मतेन यत्तेन वामपि रो रित्यर्थः अपि न विभाषा भवद्वा वदवत्ता मा च्चा व
 स्यति वार्तिक निष्यन्न से ग्रह एवाप्यस्य सः स्यादव स्य वेकारः संवदाति तित्थः अवग्रहण सामर्थ्याद्देशो न्यस्येति नेन बोध्यं वार्तिक
 निष्यन्नानां त्रयाणां भो शब्दे निपातस्य वा वश कत्वमन्यत्र स च मित्याहुः यो लघु य घपि व र्णम मात्राये य स्य प्रथं स्यात् घोरित्य
 चितंते यापि लोपो घोरिति लोपो वा रणा प सौत्रत्वमा अयत्नी प स्यादतो यो रित्युक्तं लघुतरः प्रयत्नो य स्यो चार सो सल घु प्रपत्तग र अ
 न्य पदाथं संवधेनान्वितं पदं र्थ प्रकथं विवरु या साधु प्रयत्ने लघुतरत्वे च सां शैथिल्य युक्त कत्वमेव लघु चारणा विजिल घुतरा च्चा
 रणा विवर्धः सूत्रे सौत्रत्वादेक के वचने वकारे दाह रणा म सा वा दित्य इति निहतिः आतो यो रित्यत्र यकार सात चर्णो ह्कारो धातु
 न वरु व र मात्रा य यौ धिका एतथे वेतेन स्य तो व च्यु तेत्या हो न हो व सदाहः य स्यो जिता द श व स्या सं भवादि नि भावो भो म गो इति न
 नु वं तने विच्छेदान ध व च्च रु ति प दो ते स्य किं तो यो मिति इदं लघु प्रयत्ने यो न गार्थ अते सदाहा ल घु नु प्रयत्न स्य निप जा यो मि
 ति व्याख्यानादि निभावः ता द श स भो सा हि द व र्क ए वेत्या शये नाह भो अच्यु तेति भाष्या नु सा विरा ल भो इत्याद्य उ हनेः स्यो

त्याहो नरोऽस्य नमिधाना च अपर्वस्येति चोत्तरात् ननेन विरोधान्न संवध्यते लोपः शाकल्यस्येत्येव भोमगोऽप्यापनुत्तया सिद्धेति
 त्वाद्यैर्मिहमिहः रज्ज्वर्जोऽप्यादि पूर्वस्य पूर्वता सिद्धे सहावरो पूर्वयो रिति एतद्विनित्यमेव अत्रादिमास्येह तादृश्याः लघुप्रयत्ने
 वलोपः एतेन भोऽप्यादि पूर्वेष्वप्युत्तमोपार्थमत्रापि ननु हतिरित्यपास्तं चकारे हाह संवत्सात्र एकाग्रिरिति हतिः उत्तरा
 त्थः एतन्नैव निरूपितं हलिसर्वेषां सित्या होतु न संवध्यते व्यवहितेऽतस्तत्रैव प्रयोजनकं यनपरमा व्यप्राप्ताया तत्र
 तस्य निरुक्त्या होतुं प्रदयः अन्यथा साहोपदे इत्यर्थो न सः अतएव माभ्यामित्या हो हलिसर्वेषां मिति लोप सिद्धिरिति हि कः ह
 लिसंभोगीऽप्यापनुत्तमोपार्थमत्रापि ननु हतिरित्यपास्तं चकारे हाह संवत्सात्र एकाग्रिरिति हतिः उत्तरा
 पूर्वोत्तमोपार्थमत्रापि ननु हतिरित्यपास्तं चकारे हाह संवत्सात्र एकाग्रिरिति हतिः उत्तरा
 कस्ती न हलिविधानाभावेनैव सिद्धावस्य स त्रैसर्वेषां प्रत्यातद्वा धातु नाल लघुप्रयत्नयोरेव लोपः स्यात्तस्या रित्यर्थो धिका
 दिति वक्तव्यं नृषिमात्रग्रहणार्थं स सर्वेषां मित्यस्यैव पठ्यायतः विकल्पस्य विहितेन निमित्तमिति द्वैत्रयकारस्यानुवर्तते
 नवकाशे इति तथैवोक्ते पञ्चाभावाद्यपरे इत्यादि निर्देशाच्च अन्यथा तत्र सोत्राद्यस्य लोपे स्यात्तदा हलप्रलप्यारण्यस्य

तिननुसृपाः तिययेरासेहिसमृद्धे प्रत्ययवस्था देवं वाहो नोत्तमस्यातपदितुसुप्रमित्रेशे स्यात्तदा र्धाहो निहाये सत्रापि स्या
 तः सुवत इति अर्थस्तु न उत मैकाभ्यामित्यादि निर्देशेऽप्रतीतिरिदं प्रत्ययेन तत्र विध्यभावज्ञापनात् तालस्यातरेवेव कच
 त्रत्ययग्रहणो शब्दरूपस्य विशेषणताया एवा अपरावृत्त्या त एव हाभा निमित्त्या हो षः अह ह इति नित्यवाप्यो रिति हि
 त्वेन लुप्तमिति निषेधात् सुप्परत्वाभावात् गतमहोरात्रिरितिके चित्त्वाभावे आतिदेशिक स्याहोरात्रस्यैवोदाहरणात् न लोपः प्रा
 तिपदिकोत्तमस्येति सूत्रेन हिरूप एतत्तं यतरेखरौरेवा वि शे वा स्तात्प्र प्रायेणा तत्रेति पाठो चेदृशनामनमिधानमेवेत्याहः अत्र
 त्वा हितिरात्र शरीत समासादचित्समासोत्तमस्येति चेत्तिलीयपिरात्र शब्दात्कृतेरिति भावः अतुवादेरे फ विशिष्ट स्याप
 हनादेरूपरे फ विधानेनैवार्थमत्र आह विसर्गापवाद इति दुलोपेनायं तत्पुरुषोनीय रित्वा रे न्यो हो च हो वा मत्रे नो पिवहु
 हि वृद्धि करणत्वादेर्गोराजं तात्कर्मण्यपुप कृत् समास इत्याह दरे फा विद्यादि भावे तु वृद्धि करणवद्गोहिरे वदृशं तात्क
 जर्थादप्या हो सिपिधाते रिति रुच्यलीट इत्या हो हत्वा ही नोपितरा अप्रमित्या हो संयोगोत्तमोपस्मासिद्धत्वात्कथं
 हीर्घ इति वाच्यं ग्रहणोत्तमस्यैव जर्था इति भावो हाहो न च तत्रात्रैकवा मतापन्न एवेता सिद्धमिति सूत्रस्य

स्यादिति धौप्रतिपदिकधिकारात्तां संज्ञा माहर्षवदिति अधातुरित्यादिः पशुं दासो भा घवात् प्रत्ययांतमिति प्रावर्ति ते प्रत्ययपदे प्रत्ययान्तहणपरिभाषयात-
 तग्नहणं संज्ञा विधा विति निषेधस्तु प्रत्ययस्य सत्त्वसंज्ञा तद्विषयमिति भावः प्रत्ययस्यैतत्तत्त्वसंज्ञे वाच्यं त्वं विभक्तिमिति व्याहारे सति धौ के धविषयक बोध ऊन
 कर्त्तुं प्राशस्त्यार्थकमतुषो बभात् अन्यथाऽधातुरिति पशुं दासेन व्याख्यानादर्थवद्बोद्धे नैव सादृश्यग्नहणे न सिद्धे रुतरसत्त्वैकदा दाना मन्त्रार्थकानामप्रसिद्धे सादृश्य-
 र्थ्यं स्यात् न च तत्के वक्ष्यप्रत्ययस्य । तदुक्तं संख्यायाः प्रतिशब्दं ता मादृति सत्त्वैभाष्ये अहिधौ के केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति । हरिष्यार-
 धात्वादीनां विशुद्धा नां धौ किकीर्णानविघते ॥ कृतद्वितानामर्थश्च केवला नाम धौ किकः ॥ प्राग्विभक्ते स्तदित्यतश्चैकार्थानविघत इति । तत्र विभक्त्येव स्यात् प्रत्य-
 यमिति निषेधाद्विभक्त्यस्यैव प्रकृत्यैव बोधाच्च विभक्तिप्राग्भावात् प्रत्ययग्नहणं । तत्त्वमिति व्याहारेण तत एव बोधात् । एवं च तद्वदोपेयं पूर्वसंज्ञा सिद्धिः ॥ धात-
 नां क्रिया क्वचन लुप्तमप्येवमेव भवत एवैतत्त्वज्ञोपस्थभाष्यधुनिते अर्थवदधातुरिति प्रातिपदिकमिति न्यासे पंचना वप्रियमत्यादौ पंचना वं लस्यानेन प्राति-
 पदिकत्वं भाष्येतरसत्त्वैण । प्रातिपदिकत्वे तु ॥ आपत्तिः ॥ एवं च प्रत्ययस्य प्राप्तिरेवनेतिके वक्ष्यप्रत्ययपशुं दा सो विफलः । दशदादिमा निषुडपपा र्यादि-
 निरर्थकपदसमुदायस्यावृत्तिरर्थवद्ग्नहणं फलंतत्र हि मुषो धा हिति धुगा पत्तिरिति भाष्ये स्पष्टमिति दिक् ॥ सर्वसत्त्वैरेति । प्रत्ययग्नहणे यस्मादिति
 प्रत्ययांतत्वाभावादिति भावः ॥ नियमस्य सजातीयविषयत्वात्ताज्ञा त्वं दर्शयितुमाह । पूर्वभागा इति । एतेन यत्तच्छब्दार्थयो रननुगतत्वेन शब्दानुगम-
 स्या प्रमीकृत्वा नैव व्यवच्छेदाननुगमेपि कस्य भावैतत्त्वमन्त्रसंघात इत्यादिव्यर्थमेवेत्यपास्तं । पशुं दानेन सत्त्वैरेण पिप्रयोगा र्थवद्भावात् अत एवार्थ-
 कसमुदायानां समासग्नहणं नियमार्थमित्युक्तं तत्र भाष्ये भाष्ये सुबं ताना मित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते इति कैयटे न स्पष्टमेवेत्तं । तेन गवित्यमहाहिसापी-
 जो इत्यादीनां सुबं तत्वाभावेपि न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वसिद्धेस्त्वं त्वं मेति तत्र पूर्व इत्यादिसत्त्वैरेण पि स्वातंत्र्येण प्रयोगा र्थवद्भावात् न ग्नहणं

सुत्रकाम्येत्यादौ न दोषः। एतेन कप्र एव सुरित्वादौ पूर्वभागस्य भवात् सर्वभागः पदमित्युक्तमित्युपास्तं। वाक्यस्य नेति प्रातिपदिकत्वे हि सुपः श्रवणं नापत्तिः।
 पिडीमित्यादौ वाक्ये कदेशप्रयोगे भुक् सन्नासे चांगाधिकारविहितसुप्रत्ययनिमित्तकार्येण सुबादेशा न च चरितार्थविकल्पे न सत्तामवि-
 धानं च स्वरार्थमिति भावः। शशभृङ्गादिपदानां च बौद्धेशशभृङ्गादौ शक्तिरिति पूर्वतो वप्रातिपदिकत्वं सिद्धं स्वनाद्यनुरोधेन च बौद्धपदार्थस्या-
 वश्यत्वं। अदौ रिणिरर्थतरादिपदेषु प्रवचनानामस्यैतन्निरर्थकानामप्यस्य त्रदृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वं सुबुद्ध्यादिना यथा कथंचिद्वा ध्रुव-
 चोक्त्या न दोषः। अधिकारोपमिति संज्ञाधिकार इत्यर्थः। संज्ञात्वावगमस्तु धारयानात्। विकारागमानां तु न संज्ञा। प्रत्ययस्मिन् ह्यसंज्ञा स्व-
 कृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यैव तसंज्ञकत्वात् स्वप्रकृत्यर्थत्वं बंधातुपाठकोशादौ तमुच्चार्य बोधितत्वं। अतएव न भवधाद्यादेशा न न संज्ञा तेषां स्था-
 यर्थे नैवार्थवत्त्वं न तु स्तोत्रोक्तिः। अतएव कोशादौ तदर्थक्यं न। एतदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययंतीति विग्रहे स्वीयपदोपादानं भाष्यप्रामाण्य-
 यतदर्थं तर्जयित्वा प्रत्ययशब्दस्य वृत्तिः। मनुविकारागमादेशानां देशांशो निराकांक्षत्वात् परस्मैत्यस्यानुपस्थितौ तत्संनियोगश्चिह्नप्रत्यय-
 संज्ञायाः प्रवृत्तिरिति तन्न। अत्र कश्चिदुच्यते प्रवृत्त्यापत्तेः किंचलविधीये स अविशेषविरितत्वात् परस्मैत्यस्य पूर्वस्य युटित्तोच्चारणो प्रत्ययसंज्ञा-
 संनियोगेनेहो विधीयमानमाहुः तत्संज्ञां युट एव स्यात्। दत्तभागानुदात्तत्वं वक्तव्यमित्याहुः दत्तत्वेति सूत्रस्य भाष्यकैयरा संगतिरिति दि-
 परस्मैत्यस्य युटि युटिद्रुत्यादावपादानत्वात् संज्ञादिभ्यो गभक्त्यापेक्षया। तत्र परस्मैत्यस्यैव नियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर एवेति नियमा-
 र्थं सिद्धं गपोऽङ्गित्यादावपि पदार्थानंतर्यं पूर्वपरसाधारणमित्यनियमोऽप्येव। अत्र तस्मादिति परिभाषां तरेण विकल्पाप्रवृत्तौ तदर्थ-
 यत्वं।

ना३

ली४

सदस्येनचपरिरुतइत्यन्यत्। आवांतादितिउत्तराहृणस्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणेतेनअसंबंधतरामुवतितरेत्योदसि
 दिःजातेत्येतिनिषेधात्तुंवलं-वयोवाचिनांवैकस्मिन्नकार्यस्यवक्ष्यमाणत्वात्। तद्विदुति-एतच्चसमासांततिप्रत्ययाद्यतिरि
 क्तपरंवाख्यातेतेनयत्नीतिर्वक्तुमीमतीकेतिस्यादिनिवृत्त्यपास्तं। एवंचस्त्रीप्रत्ययेषुअसंतस्वार्थिकानारभ्यतद्विदुतेषुचया
 पूज्यहृणसंबंधोवाख्यानात्अतएवलोहिनिकेयेतस्मिन्नेलोहितलिंगबाधनेवेतिचरितार्थमित्यन्यत्रविस्तरः। सौजस्य
 त्रैसमाहारद्वयः। उउपाश्चेतइति-नचफलाभावः। लोपस्यैवफलत्वात्। तत्रतत्रैतरव्याख्याचरितार्थानां वर्णानांलोपफलक
 त्वस्वीकारेबाधकाभावात्काम्यज्ञादौतुलोपेसतिवर्णोच्चारणवैयर्थ्यमितिनात्रफलिकेतुंइतिबोध्यं। नविभक्तावितिनिषेधो
 पयोगिनीविभक्तिसंज्ञासाह। विभक्तिश्च-चकारएकसंज्ञाधिकारेपिपुरुषवचनसंज्ञाभ्यांसमावेशार्थोऽप्यपययिःस्यात्-
 सुपइतिसूत्रंतिङ्स्त्रीतिस्त्वितिङ् इतिचानुवर्ततेअथमयोरित्यादौवाख्यानात्ताचांवेयाकरणात्प्रथमाद्वितीयापय
 वाच्ययोग्येणंबोध्यं। अन्यथा-मौजसोःपूर्वत्येववदेत्विभक्तिप्रदेशेषुसुप्तिङितिनवक्तुंशकं। तत्रयत्रेत्यादौत्येवपद
 यानापत्तेः। तेषांसुप्संज्ञात्वशक्या एतहीत्यादौसुपिचेतिदीर्घापत्तेः। सप्तम्यंत्यादिसूत्रोऽलिंग इतिशेषः। आचां। वेयाक
 रणंतराणां। इहापिअस्मिन्वाकरणेपि-सुपः। सुबितिप्रत्याहारात्पृष्ठान्न। धेकयोः। नियमार्थेइमे। इहसत्तेधेक

॥५३॥

शब्दौसंख्यापरौनसंख्येयपरौबहुवचनापत्तेस्तदाहद्विलोक्यमोरिति। धौकिप्रयोगेलादशतःसंख्याःसंख्येयइतिशोभाप्याद्युक्तेःसंख्ये
 यपरत्वेएवप्रायःसाधुत्वंकचिसंख्यापरत्वेपिसंख्येयगतसंख्यारोपेणसाधुत्वंअतएवकस्मद्विलेइत्याद्यर्थेकस्यह्योःकस्यबहुव्यतिभा
 येप्रमुक्तमितिबोध्यं। एकशब्दोद्दिशब्दसार्वभौमसंख्यावाच्येव-एकजगहृणेत्यल्लोकवचनमुत्सर्गःकर्तव्यस्तेनाव्यमेभ्यःपचतिकल्पमि
 त्यादौचव्यर्थेकवचनप्रयोगेसिद्धिः। तत्रयर्थंकाचित्क एकवचनमितिप्रसंज्ञाकरणान्अतएवघटइत्यादेस्तुक्तौएकत्वनिश्चयइतितद्वि
 श्रुतिस्तत्रैवाप्येवम्। बहुषु-बहुशब्दोद्दिशब्दादिपराहंतसंख्यानांवापकोमेधर्मविशेषोबहुत्वम्। बहुवचनंलाभ्यगतं बहुत्वंधर्मेभा
 र्थेव्यक्तं। तेनवैपुष्यवाचिनोनागरहृणः। दाइत्यादौत्वमवादिगतं बहुत्वस्यावयवविन्यारोपोबोध्यः। सचकेशकद्वयवरानुसारेणैवेतिअतिप्र
 संशयः। अतएवस्योरित्यादौवक्तुंविचनमेवरोपेणानाभावात्। अतएवलोह्योरितिसंगच्छते। एतेनैकस्मिन्पिगुरवःसमाग
 ताइत्यादिसमर्थितं। अन्यर्थसंज्ञयैवसिद्धेइदंस्त्वह्यंस्पष्टार्थं। रामइतिरुत्वेएकदेशविकृतन्यायेनसुबंततयापदश्चादिसर्गः। सरूप
 पात्रे-कद्वयनेतिस्त्रादेवकारोऽपकृष्यतइत्याह। सरूपाएवेवेति। तेनअननीपरिच्छेदवाचिनोमतिशब्दयोर्भ्यामिनेकरीषः। नचैक
 विभक्तावितिबोध्यंयानिसरूपाएवेवेत्युक्तपेवोक्तपौजवारणदितिवाच्यं। हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्यहरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरि
 णीशब्दस्यचैकरोपानापत्तेः। उं वज्रावेनतद्वितादौवैरूपात्। दृष्टानीति। लौकिकेप्रयोगेइतिशेषः। एकशेषश्चाप्रमनैमित्तिकत्वेन

तस्यैवादिभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति एतद्विषयमेवं प्रसिद्धिरेवनेति बोध्यं. ननु तत्रे एव वसिष्ठे रिदं व्यर्थं यथा अहो भवतां भुवतां दीव्यं तामित्यत्राह
इति कारकस्य सकृदुपादानेपि सर्वज्ञानं यः तं प्रकारं तु शब्दानां तु भवतां. एवमहो भवतां दीव्यतामित्यपि. तैर्ज्ञेयैश्चाराद्वतं नमर्थं
जं च. ॥ शब्दस्य पदार्थपरिच्छेदस्य सारं च आद्यं यथा अहो इत्यादौ. तस्य ह्येवं सं. यथा परात्मा दौ. तत्राहो भवतां भुवतां तामित्यत्राह वचनं
पदार्थं जेदा ह्यो दुरावस्यैव बोधः. उच्चारणं तु तत्रेण. अत्रापि पदार्थस्मैकत्वे तु एकोपस्थित्यै वा नमो यथा हो न्यपरा न्यस्ये त्यादाविति चेत्सत्यं.
सरूपाणामेकशेष एवेति नियमात् अत्राह तत्फलं तु प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन कदाचित्तादृशप्रयोगो प्राप्तो दृश्यनिवृत्तिः सन्नायं नियमो
विभक्तौ मानिसरूपा एवेतद्विषयः सरूविबद्धा विषयश्च अतएव विभक्त्यंता नामेकशेष इति पक्षे ह्युपनिषेधो वक्तव्य इत्याशं कानवकाश ए
कशेषो ह्युपाधिष्यते इति भाष्ये उक्तं. किंचा सरूविबद्धा मा मपितत्त्वज्ञौ सरूविकहा मां ह्यस्ये वा न कर्तृधारयस्यापि बाधापत्तौ सारवसार
वो निर्ज इत्यादि प्रयोगविरोधापत्तिः असरूविबद्धा विषये एव विभक्त्यंता तत्रेण आलगात्वा कृतं देहि पयोऽदरयतीत्यादिनी हो सतस्य धि
नी नेत्रे तनुर्वाहरेरिति वदित्वा न स हं सति वच्चे एमेवेति बोध्यं. नचा सरूविबद्धा मां तं असत्वे इति गुरुनिर्देशो व्यर्थः. अन्यपदाधिविग
तमेतत्सत्त्वात्. इदं स्पष्टांतरिति करणे तु गौरवं एतच्च सत्त्वं भाष्ये प्रसाख्यातं. अथार्थवर्णो प्रतिपदार्थान्तरात् अतिव्यक्तपि प्रत्यर्थमे
वेत्याश्रयणेन. अनेकघटादिपदानां सारित्वे वत्तिरेव नानभिधानात् एकस्यैव त्वनेकाधस्य तत्र वत्तिरभिधाने स्वाभावादिनित्यतायाः.
विब्वनेतीत्यादावेकशेषावस्तुभाष्ये तं त्रपरः सचोच्चारयितुं बोद्धुं वत्तिरेवेति बोध्यं. एकविभक्तावित्यत्रैकपदं तु स्पष्टार्थं एक

१६॥

स्यामपि विभक्तौ मानिविरूपाणि नेत्यर्थं बोधयितुं धनितं चेदं विभक्तिः सारूप्ये उपलब्धमिति भाष्ये एकपदात्तुच्चारणेन. समाहारो ह्यवि
षये तु नैकशेषः. एकवच्चा स्यान्नतरस्यानिसने नैकशेषविषयपदानां समाहारे वत्त्वभावकश्चनत. नञ् आलगात्वा इत्यादित्यादौ तु डा ति
पक्षे एव निर्वारः. अतएव तत्र व्यक्ति पक्षे यं कंचिद्वा एतन्महत्वा कृती स्यादिति ह्युपां भाष्ये उक्तं. एकशेषशब्दार्थश्चेतरनिवृत्तिपक्षक
मवस्थानं तदाहै कएवेति. एकैति लुप्तविभक्त्यंता पृथक् पृथक्. अतएव तत्र सरूपाणां निस्य स्यान्नमः. तत्रावस्थानस्य सिद्धतया निवृत्तिरेव
विधेया तत्र शिष्यमाणं धुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन अत्र यमा एव पदवत्त्वा बोधः. धातुषु तु नास्प प्रवृत्तिः. एकनिष्ठानेकयापा
राणां मिवा नेकनिष्ठानामप्येकधातुन एव निवृत्तनेदानां प्रतीत्या नेकधातुप्रयोगाप्रसक्तेः. सरूपाणां किं घटपटौ. शेष इत्येतन्मात्रौ को
विब्वहोरपिशेषः प्रसज्येता एक इत्युक्तं. स्येता वदुक्तौ लैक आदिश इत्यर्थः स्यात्तथा नाश्वश्चाश्वे स्यादौ घृदा न वल्लघुना न वल्लस्तस्य
स्यमा दायो भयस्वरित आदेशः प्रसज्येता. नचाह स्यादे व न स्येति हि इत्यत्रेण शक्यं हे अघृदा न स्येदेव नाहै फिष इत्यंतो दा न स्य वैकरी
मेकदा चिदंतो दा न स्य पिशेषः स्यादिति वाच्यं. स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिरिति वचने नैव निर्वारता. एकादिपरीत संख्या वाचिनी
मेकशेष ह्युपाधिष्यते नानाभावात्. विशेषादौ विष्णु एवैकशेष इत्यसं. ॥ ॥ चुरा. अदिर्जिह्व उव इत्यत आदिरिति षः प्रत्ययस्य सतः
प्रत्ययस्येति चालु वर्तते तदाह. प्रत्ययाद्याविति तेन वा वाटेनेचं. प्रत्ययेति किमे. चामरादौ विलंभा भदिति. एतदादीनां प्रत्यया
धिकारिणां विवाक्यार्थबो धोत्तरमेव प्रत्ययत्वज्ञानेन सर्वादेशोत्तरमेवेति चेत्तदोषः. चंचुश्च एषो यादित्यादौ पदशब्द

सुखसोपदेशोऽत्राप्यप्योक्तिविधानात्त्रेहं. यद्वापरनिमित्तं तस्यलोपस्यविरुद्धासिद्धत्वात्तसमादित्वाभावात्त्रेहं. नविभक्तौ. हलंतमित्य
 स्पनिषेधोयं. अनित्यमिदं धर्मो मकारपरिभाषा अर्द्धदिकरणत्वात्. तेन किं नोक्तेति सिद्धं. प्राग्विशीयत्वाद्यं विभक्तिः. अतएव पानीमो
 मस्यनेति तिनयाः. भाषेतु प्राग्विशीयेष्वस्याप्रवृत्ता बुद्धितुल्यपक्षमि सुखादनेति सत्त्वे लोपोपदेशे रिति लोपे नयकारं प्रश्लिष्येत्संज्ञा
 वारिताऽन्त्यनित्यत्वस्य फलाभावाच्चैवमेवोक्तं लोपस्यासिद्धत्वाच्चानां सत्वमिति बोधं. विभक्तौ किमन्यो मतः. अतो गुणोऽस्म्यपदांतादि
 त्तोपदांतादिति एतुः पररूपमित्यतः पररूपमिति चानुवर्तते पुरस्तादिति. अतएव नादिचीती जगत्तुल्यं चरितार्थं तद्विरामाः रामानित्या
 दौ निषेधाभावात्पररूपेण पूर्वसवर्तदार्धबाधे रित्यर्थं स्पष्टमेव. नोत्तरानिति. अनंतरापेक्षया नतरान्यवहितानित्यर्थः. एकवचनसं
 सुसंबुद्धिरित्युचितं संबोधने चेत्यतः संबोधन इत्यनुवर्तते. सप्तमी बहुवचने न दोषः. संबुद्धौ अंगस्य गुण इति व्यवहारात्संज्ञा वि. व्याधि
 तिनित्येधाच्चनतदंतस्य संज्ञा. तस्मात्पारा मणदा वद्व्यर्थमेवं न्यास इति बोधं. संबुद्ध्या हि तस्येति. संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्सवि
 रितस्तदादीत्यंशोपस्थितिः. सचात्रयोग्यतया पंचम्येति भावः. प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्स विरित इत्याद्युपतिष्ठत इति प्रत्ययग्रहणे
 यस्मात्स विरित इत्यादि परिभाषा अर्द्धस्येति सत्त्वे भाषे स्पष्टं. अंगस्य. उक्तस्यार्थस्य ह्युक्त्या बिति सत्त्वात्तुल्यत्वानुवर्तते. हेतु
 रिति. प्रकृत्यकारस्य लोपोपदेशादिति भावः. नन्वेवमस्मात्संबुद्धेरवयवस्य हलो लोपोपस्थितिः संबुद्ध्या हि तस्य संबु

॥६१॥

द्यौवाचमस्योचितत्वात्तद्व्याह. कुक्षेति. अत्रपरत्वात्सर्वरूपेऽभ्यतः आश्रयणं तादिवद्वाभावात्तदुपपत्तिदेशाच्च हत्वांतादं
 त्वसंबुद्धेरभावात्तलोपो नस्यादेवं चक्ष्वा नुरोधादस्यासिद्धिस्तस्याप्यन्यत्रान्वय इति भावः. एतदर्थं नैव ह्युपपत्ते संबुद्धौ
 दितिव्याख्यातं. मस्य संबुद्धित्वाभावात्. अर्धविकारेणैकदेशविकृतन्यायेनापि न संबुद्धित्वं. एकवचनसंज्ञा संबुद्धिसंज्ञयो
 रक्तपरिभाषा निष्ठतया तयोस्तेन न्यायेनाभावाच्च. मकारस्यादेशात्त्वाभावाच्च न तस्या निवृत्तावः. अतएव राममित्यादौ सुपि
 वेति दाद्यो न च संबुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेन तस्या निवृत्ता. धर्मत्वेनासः संबुद्धित्वाभावे कथं मस्य संबुद्ध्यवयवत्वमिति
 वाच्यं. सुपसंज्ञाया उकारविशिष्टे सत्त्वेन तदुपसंज्ञाया ममानैकवचनसंज्ञाया विशिष्टे सत्त्वेन संबुद्धिसंज्ञाया मिसंज्ञोकारवि
 शिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन तस्या नार्धत्वत्वात्. एतेनादुःशो नैव नपुंसकत्वा निवृत्तौ कुक्षेति त्वर्थमित्यपास्तं. एतद्व्याख्यातमिति.
 हरेर्विष्णो इत्यादौ अंगधिकारस्यात्यरनिमित्तापेक्षाच्च गुणात्संबुद्धित्वात्तत्वादेव सिद्धिः. सेप्रभतीनां संबोधने प्रयोगसत्त्वेण
 हलो नैव सिद्धे प्रत्याहारग्रहणे व्यर्थमिति प्रश्नः. हरे इति सामर्थ्यादेवात्र सन्निपातपरिभाषातः गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्यं एत
 द्वाग्वहणं सामर्थ्याच्च तएवैव सन्निपातदौ लोपसिद्धिपरत्वादिति अभ्युच्चयः. नित्यत्वाच्चैति चेन्न नवकाशत्वसंगतः
 नपुंसकत्वोद्देशादर्थस्यापि भुक्ता बाध इत्यतः. अतिपूर्वः. पूर्वसवर्त इत्यनुवर्तते वसिद्धे पूर्वग्रहणं तु राममित्या

[illegible]

समानाश्रयत्वमसिद्धाश्रयसंबंधनिमित्तसमुदायाभूतानिरिक्ताश्रयकृतमस्तिव्यस्येति लोपपेक्षमाह्रिया इति सत्त्रैधिकस्य स्त्रीशब्द
स्यापेक्षः। प्रत्यासत्त्याद्वादिप्रत्ययनिरूपितांगे एवेयम्। प्रत्यास्त्रीशब्दस्य सुनिरूपितांगत्वेऽपि न दोषः। विधिगतरणादेव भनन्तीत्यादाव
तो दीर्घोऽयमीति न। प्रत्ययविशिष्टस्येति। तस्मादस्ति-अंगेन प्रत्ययपरत्वाभावात् न। पत्नौ ब्रह्मैवमसिद्धिः। किंच राहुपुरुष इत्यादौ न भुमतेति
निषेधात् पूर्वपदे प्रदत्ताभावेन न लोपानापत्तिरिति भावः। ततोऽधिकस्य वेति-देवदत्त-प्रोदनमपत्नीदित्यादौ देवदत्तादिशब्दोत्तरसुपेजिभि
र्नीहस्य भुङ्-पर्यंतसंगत्या तस्य भुङ्-परत्वेन देवात् पूर्वमप्यडापत्तिः-अंगसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन भुङ्गदिनिरूपितांगस्यैवार्थस्य
अभवादिति भावः। टाड-सि-अंगस्येति षष्ठा-अतो भिस इत्यतो नुवृत्तेनात्तुत्यनेन पंचम्यै न सामानाधिकरणपानुरोधात्पंचम्यविपरिण
मद्वारा-अकारांतादिति-अंगसंज्ञानिमित्तत्वादनमित्यर्थः। अस्यानुसाराच्चरुत्वं विशेष्यमात्रमादंतादितितदित्येति-अतएव नेद
मदसोरिति सार्धकमिति पक्षांतराभावे। सुपिच-अतो दीर्घोऽयमीति अनुवर्तते यमीत्यनेनाह्यात्तदादिविधिरित्याह। अभादाविति। उ-यः
चतुर्थ्येकवचनस्यैकग्रहणं व्याख्यानदित्याह। इत्येतस्येति-संनिपातेति-उपहृ। व्यविरोधन्यायमप्येषा। संनिपातः संश्लेषस्तन्निमित्तको
यो विधिसमस्तसंनिपातेनो विहंति सतदिघातस्तस्या निमित्तमित्यर्थः। नवयभादित्सापेक्षदीर्घस्य बहिरंगतया सिद्धत्वात्तात्र सन्ति
पातविघात इति वाच्यं। आरोपिता सिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तदिघातस्य जायमानत्वेन तत्प्रवृत्तेः। किंचांतरंगे कर्तव्ये बहिरंगा सिद्धत्वेऽपि त

ननु तेऽसिद्धत्वे मानाभावः किं वातिदेशिकसंनिपाताभावमादायैतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ संवृद्धिर्लोपेपि स्थानिवच्चमिति चेत्तत्रासिद्धत्वं नपि
 कथमिति वद। कार्यस्य निमित्तं योः संनिपातस्तयोः सत्त्वेऽप्यपानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः। अतएव दाहिरित्यत्राकारो तज्जकृतीभूतं
 निपातनिमित्तं भगसंज्ञानमापरिभाषमात्रोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशंका नित्यत्वे न समाहितभाष्ये कृते ज्ञतसत्त्वे न भूतं गसंज्ञानमापदंत
 स्यागसंज्ञे लुक्तमस्ति न च कृष्टामेव स्यात्सर्वति दीर्घेणोपपत्तेरनित्यत्वाभापकत्वं कथमिति वाच्यं। तस्याऽपि संनिपातपरिभाषमाऽप्रा
 तेः विरोधाभावात्कथं विशेषाभावाच्च परत्वेऽप्यकृदिति नोपपत्तः। तस्या कृदित्यादिपदमुदासेना सुप्येव प्रवृत्तिरित्यने। अतिक्रमिति उ
 तौ कृद्वि वृद्धीत्यतो ह्यीत्येवानुवर्त्य संनिपातपरिभाषयामाणा नित्यजनदोष इति प्रश्नः। अतएव नृणां एवैतं निपातपरिभाषायाऽप्रवृ
 त्तिरूपमर्थं तेन सर्वेषां नित्यादावेव सिद्धिरित्युत्तरं। एतेन बहुवचने किं रास्येति व्याख्यातं। रासाभ्यामिति सुपि प्रत्युदाहरणं बोध्यं। ब
 हुवचनेऽपी गितितु न सत्त्वं जितं ज्ञानमोरित्यादौ नुमापत्तेः। इति मिति बाधित्वेति शेषः। अवसाने चर्तस्य पदांतज्जरापवादत्वात्।
 दित्वेकमेति सर्वत्रासिद्धमस्ति चेति न्यायाच्चत्वेत्तरं दित्वं बोध्यं। तादेश इति नम्यप्यारवरे चेति चत्वे न सिद्धाविदं व्यर्थस्यापि भावः
 हस्वन हस्वन घाप इति पंचमी। आमि सर्वनाम्न इत्यत आमीति वर्तते तच्च षष्ठा विपरिणाम्यते नामीति लिङ्गात् इत्याह। इत्यादि
 दित्यादि। आमत्र षष्ठी बहुवचनमेव न तु रासादीति स्पष्टं भाष्ये। यनुनुडिति विभज्य सा मायेन नुद्धि धेयः नघोप इति दीर्घो ताञ्जे

॥६३॥

नघाप एवेति नियमार्थमिति दीर्घे पुनर्दोषः। ह्रंता चेत्यद्वचनुर्ध्व एवेति षड्वचनुर्ध्व इति नियम इति ह्रंतेषु न दोष एव च हस्वगणं न कार्यमि
 तितन्न न घाप इत्यस्य स्त्रीलिङ्गानां च न घाप एवेति नियमपरतयापि व्याख्यातुं शक्यत्वेन नदीत्या लमोर्हृत्वेपि एतेन च लुक्तनियमे
 एतत्तरमानाभावेन मतीनामित्यादौ नुडनापत्तेः। नामि। कृष्टोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। अंगस्येति किं चर्मणां। नन्वापीत्येव लुक्तनित्यत्वा
 त्त्वं दीर्घेपि ह्रस्वात् नुडित्येतत्साध्या इत्यपर्व ह्रस्वो तत्त्वमादाय नुडसिद्धेः न च न चेति दीर्घविकल्पान्तरात्। मिस्र ननु इति तार्थः न न घाप
 इत्येव सिद्धेः तदुक्तं भाष्ये नैकमुदाहरणं योगारंभं प्रयोजयतीति। तिस्र एव मिस्रजप इत्यत्रैरित्यनुवृत्त्यासिद्धमिति भाष्ये एव स्पष्टं।
 एतेन स न घाप इति व्याख्येया भाष्यतात्पर्यमित्यपास्तं चतस्र एव प्रियचतस्र एव मिस्रजप इत्यनुवृत्तिरिति सिद्धं गौरी तदप्रवृत्तौ नुनमाने
 बहुवचने तु भाष्यार्थं द्विवचने हि चतुर्धा मिति गुरुनिर्देशः स्यात्। नैकमुदाहरणमिति प्रकृतस्य भाष्यविरोधश्च समाहारं ह्येन निर्दे
 शे कार्यं बहुवचननिर्देशस्तदर्थ इति तु न युक्तं। अख्यधिति स योऽस्य इत्यादौ व्यभिचारात् न चांगाधिकारे न दृश्यते गृह्णाणा विभक्तेस्त
 प्रवृत्तीति सर्वादिस्त्रभाष्या इत्यादिनां तसंख्या बोधकविभक्तेरित्यर्थ इति कैयटाच्चास्पनुर्ये गौरीऽप्रवृत्तिः यद्वा गृह्णाणा द्वि
 तविभक्तेरिति तद्भाष्यार्थः। तदादीनामित्यादेस्तदादीनामो भवतित्यदादिविहितविभक्त्यावित्यर्थः। षड्प्रत्ययत्रापि विहितविशेषण
 मेव। परमपंचेत्यादितमासस्य षड्प्रधानत्वेन संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन षड्प्रत्ययसंख्या न दोषः। एतत्तस्य त्रयो

स्तत्र

